

ОКАЗІОНАЛЬНІ НАТУРФАКТОНІМИ У ТВОРЧОСТІ ДНІПРОПЕТРОВСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ

Досліджено okazіональні натурфактоніми у творчості письменників Дніпропетровщини, а також розглянуто продуктивні та малопродуктивні способи творення авторських неологізмів, здійснено лексико-семантичну класифікацію новотворів.

Ключові слова: okazіоналізм, індивідуально-авторське слово, інновація, словотвірний тип, слова-композиції, семантична група, натурфактоніми.

Исследованы окказиональные натурфактонимы в творчестве писателей Днепропетровщины. Рассмотрены продуктивные и малопродуктивные способы образования авторских неологизмов, а также осуществлена их лексико-семантическая классификация.

Ключевые слова: окказионализм, индивидуально-авторское слово, инновация, словообразовательная модель, слова-композиции, семантическая группа, натурфактонимы.

The article is devoted to investigation of occasionalisms in the poetry of Dniepropetrovsk's authors. There are consideration of productive and non-productive word forming models and lexico-semantic classification of the innovation.

Keywords: occasionalism, author-individual word, innovation, word forming model, compositive word, semantic group.

Однією з проблем сучасного мовознавства є всебічний аналіз індивідуально-авторських новотворів – позасистемних мовленнєвих одиниць, яким властиве індивідуальне, усвідомлене одним або кількома носіями мови контекстне значення. Поява авторських новотворів зумовлюється прагненням митців по-новому, свіжо й оригінально позначити певний елемент об'єктивної дійсності, намаганням подолати мовний стандарт, потребою посилити загальний емоційний вплив художнього контексту на читача, збагатити образну палітру твору.

В українському мовознавстві проблемі okazіональних слів присвячені праці О. О. Жижомі, В. П. Ковальова, Ж. В. Колоїз, Л. П. Мойсієнка, Л. П. Павленка, В. А. Чабаненка та ін. Індивідуально-авторські новотвори розглядалися в мові поезії та художньої прози (Г. Н. Вокальчук, В. В. Герман, Т. Г. Юрченко). З об'єктивних причин малодослідженими на сьогодні залишаються

авторські новотвори письменників Дніпропетровщини другої половини ХХ – початку ХХІ століття, зокрема їхня семантика, образно-асоціативний потенціал та словотвір.

Джерельною базою для виявлення інновацій стали поетичні та прозові тексти С. Бурлакова, В. Грипаса, І. Данилюка, Н. Дев'ятко, М. Дружко, М. Дяченка, О. Ігнатенко, Ю. Кириченка, Ю. Кібця, В. Коржа, Н. Кривенко, Н. Нікуліної, В. Савченка, Г. Світличної, В. Сіренка, І. Сокульського, Лесі Степовички, М. Чхана, А. Шкляра.

Як відомо, художнє сприйняття об'єктивної дійсності відбувається насамперед через світ речей живої природи. На цій основі виникає чимало поетичних образів, пов'язаних, зокрема, з природними поняттями, які дістали назву натурфактоніми. Досить часто поетизації піддаються такі природні стихії, як сонце, небо, місяць, зорі, найрізноманітніші природні явища. У статті спробуємо вирішити такі завдання:

- 1) виявити okazіональні натурфактоніми, а також неолексеми, що містять експліцитні семи на позначення природних явищ у творах вищезгаданих митців;
- 2) здійснити семантичну класифікацію новотворів;
- 3) з'ясувати продуктивні та малопродуктивні способи творення авторських неологізмів.

Дослідження художніх творів наших земляків дало змогу виявити близько двохсот неолексем, що називають природні явища або позначають ознаку чи дію через відношення до натурфактонімів. Більшу частину інновацій представлено іменниками на позначення абстрактних і конкретних понять, утворених від назв атмосферних явищ, часових відрізків, частин небесно-повітряного простору, ландшафтних утворень, природних хімічних елементів.

Найбільшу групу становлять індивідуально-авторські іменники, сконструйовані від назв атмосферних явищ та видів опадів. Найчастіше трапляються okazіоналізми на позначення зимових (менше осінніх та весняних) погодних умов: *засніжжя*, *хуртаки*, *голомороззя*, *сніжноцвіт*, *громовінь* (В. Корж), *підгірмки* (С. Бурлаков), *чистосніги* (Ю. Кириченко), *снігогон*, *листочал* (І. Данилюк), *грозовість*, *мревість* (Г. Світлична) та ін.

Окремої уваги заслуговують численні okazіональні новотвори, до складу яких входить морфема *-вітер/-вітр-*, яку дніпропетровські письменники використовують для характеристики:

- зовнішніх особливостей: **розвітреність** гриви (В. Корж);
- внутрішніх якостей, наприклад: **вітрун** (кінь) (Ю. Кібець);
- дії: *Щоб повстань племінки **вітровіння** виростали, як вісники світу нового* (С. Бурлаков);
- місця: *Гей, багата шир апостолівська вітром, / Мов на **вітродром** їх сонце вічно скликує* (М. Чхан);
- певної сили, наприклад: *У світі цім, кохана, не віддам / Твій шал чуттів сліпому **чорновітру*** (Ю. Кириченко).

Назви на позначення атмосферних явищ активно використовуються при творенні прикладок-асоціацій: *вітер-серпокрил, голосом-громом* (В. Корж); *розбишака-вітер* (О. Ігнатенко); *диригент-вітрище, вітрець-хлопчак, сніжинки-листоноші* (Н. Нікуліна); *грім-рушниця, покруч-вітер* (Ю. Кириченко); *блискавка-цвях, тепловій-весновій* (Ю. Кібець) та ін.

Група okazіональних номінацій, утворених від назв часових відрізків, представлена переважно okazіональними юкстапозитами – словами, що складаються з іменника та прикладки, яка також «виражається іменником або субстантивованим словом і приєднується до головного слова паралельними з ним формами з метою його визначення, уточнення або пояснення» [3, с. 171]. Значна кількість їх утворена від назв поро-рокових відрізків часу, за допомогою яких підкреслюється чарівність кожної пори (окрім літньої) та майстерність у перетворенні всього навкруги: *ворожка-осінь, лада-весна* (Н. Нікуліна), *малярка-осінь, травень-сад* (Г. Світлична), *красень-вересень, вересень-майстер* (Ю. Кібець), *мавко-осінь, чарівниця-зима* (М. Чхан), *весна-шаманка, зима-чаклунка* (М. Дружко), *березень-сад, листопад-бородань* (В. Корж) тощо. Менш активно дніпропетровські письменники утворюють юкстапозити від назв часо-добових відрізків: *хвилини-кастаньєти* (М. Дружко), *дні-будьздоровці* (В. Корж), *циганка-ніч* (Н. Нікуліна), *спалахи-світанки* (Ю. Кібець), *міжник-вечір* (С. Бурлаков).

Серед іменникових юкстапозитів інколи трапляються досить несподівані утворення, значення яких стає зрозумілим лише завдяки фоновим знанням читача. Наприклад: *Ходить **час-папуас** і товче нас у ступах* (І. Сокульський), де уточнювальне слово *папуас* використано для позначення дикості часу сталінських репресій.

У цій лексико-семантичній групі також представлено прості та складні okazіональні утворення: *середліття* (С. Бурлаков),

весняність, веснокруг (В. Корж), *ранковість, веснота* (І. Сокульський), *грудневість, передзахіддя, золотодення* (Г. Світлична), *проосінь, передосінь* (М. Чхан).

Інша лексико-семантична група представлена 30 іменниковими новаціями, утвореними від назв реалій небесно-повітряного простору, серед яких наявні назви осіб, абстрактні назви, натурфактоніми, що номінують дію безвідносно до її суб'єкта, а також численні прикладки-асоціації. За словотворчою будовою превають неолексеми-композиції, утворюючи які автори активно застосовують низку кореневих морфем: *-сонц-, -неб-, -зор-, -промін-, -хмар-*. Наприклад: *неботрус, небоворот, сонцесій, зорецвітність, зерен-сонць, проміння-пелюстки* (В. Корж); *сонцелюб, небовисся, міжхмар'я* (С. Бурлаков); *сонцебриз* (І. Сокульський); *волю-зорю* (І. Сіренко); *зорі-пожежі, хмаролом* (М. Чхан), *промінність, сонцевість* (Г. Світлична); *промінь-пензель, цвіт-небо* (Ю. Кириченко); *сонцем-головою, сонцедійство* (Н. Нікуліна) тощо.

Більшість із наведених вище натурфактонімів використовується авторами для змалювання навколишнього середовища. Лише за допомогою неодеривата *зорінь* автор яскраво зображує стан душі ліричного героя: *Така зорінь в душі у мене, чуття лункі, мов солов'ї* (В. Корж).

Меншу групу становлять okazіональні номінації на позначення природних зон, рельєфу. Але в цій групі новацій яскраво відображено особливості ландшафту, притаманні нашому регіону: *степу-небес, піски-кочівники* (І. Сокульський), *велетні-пороги, людоборці* (пороги), *садочок-розмай* (Н. Нікуліна), *глинокруча, синьоводи, чорнояр'я* (С. Бурлаков), *диволіс* (Леся Степовичка), *річка-маля, струменятко* (М. Дружко), *чар-дібров* (Ю. Кириченко) та ін.

На основі аналізу іменникових новацій у творчості дніпропетровських письменників можемо відзначити суттєву кількісну перевагу складних неолексем, адже іменникові композиції та юкстапозити «є логічно-змістовими заміниками словосполучень, порівняльних зворотів і навіть речень, зумовлені естетичними настановами того чи того автора, своєрідністю його творчої манери, особливостями художнього мислення, ідейним спрямуванням творів» [4, с. 33].

За типом синтаксичного зв'язку між компонентами словосполучень, основи яких формують складне слово, всі представлені

оказіональні натурфактоніми є композитами з підрядним зв'язком. Лише незначну кількість іменників-композитів з опорним субстантивним компонентом утворено власне основоскладанням, наприклад: *листомерть* (М. Чхан). Більшість із них утворено основоскладанням в поєднанні з суфіксацією, тобто складносуфіксальним способом, наприклад: *голомороззя* (В. Корж) та ін. Усі композити з опорним вербальним компонентом сконструйовано складносуфіксальним способом, при цьому перевага надається нульовій суфіксації: *ніскопад* (В. Савченко), *дощосій* (Н. Нікуліна) та ін.

Стосовно простих неодериватів можна говорити про високий ступінь утворення відприкметникових і відсубстантивних абстрактних назв за допомогою суфіксів *-ість-* та *-інь-*, напр.: *озонність* (Г. Світлична), *провесінь* (В. Корж), а також утворення значної кількості конфіксальних дериватів за поширеними в узуальному словотворі моделями префікс+корінь+подовжений суфікс та префікс+корінь+й(а), але з використанням непридатних для цього іменникових основ (*середліття*, *міжхмар'я* і под.).

Наявність значної кількості прикметникових інновацій у творах поетів і прозаїків Дніпропетровщини свідчить про їхню посилену увагу до пошуків нових виражальних засобів для позначення статичних ознак предметів і явищ дійсності, що допомагали б виразніше передати світобачення і світосприйняття митців. Серед корпусу прикметникових новотворів помітне місце посідають ті, у складі яких наявні експліцитні семи на позначення природних явищ. Найчастіше автори створюють прикметникові композити та юкстапозити, які сприяють лаконічному та експресивному зображенню пейзажів (*весняночубе* небо, *січневокрила* веремія, *сніжноперса* ріка (Ю. Кириченко), *джерельновода* річка (Ю. Кібець), *океанно-пшеничний* світ (В. Корж), *сивоберегі* лимани (М. Чхан), *прозоро-весняні* відлиги (Г. Світлична); зовнішніх ознак (*громоокий* дід (В. Корж), *сонцесяйний* Звершник (І. Сокульський), *сонячнолика* молода, *білохмарі* лебідки, *грозогривий* кінь (Ю. Кириченко); внутрішніх характеристик (*вітроголові* лошаки, *весноока* довіра (В. Корж), *чорнобрила* сила (М. Чхан), *зорепречиста* мадонна (М. Дружко); часових відрізків (*зорянокологі* роки (М. Чхан), *злотосонячний* час (Н. Нікуліна), *сонцевісний* день (В. Корж); різнобарвних відтінків (*вечірньо-синій* зір криниці (В. Корж); *зеленороса* краса (С. Бурлаков), *зоряно-руса* вічність (І. Сокульський).

Деякі прикметники-юкстапозити утворюються на основі асоціативного зв'язку, за якого якість одного предмета порівнюється з якістю іншого: *серцево-сонячна* система (Ю. Кібець), *сонячно-непроминальне* (Ю. Кириченко), *сонячно-струмиста* (М. Чхан), *сніжно-болісна* (Г. Світлична), *вчорашньо-свіжі* (В. Корж).

У наведених прикметникових інноваціях часто вживаною є коренева морфема *-сонц-/-соняч-*, адже головне небесне світило асоціюється із вічністю, стабільністю, життєдайною силою, красою тощо.

Прості за будовою okazіональні прикметники представлено переважно префіксальними утвореннями: *донебної, аждонебесних, позаобрійних* (І. Сокульський); *пралісова* (Н. Нікуліна); *незимовий* (В. Корж).

У літературному надбанні дніпропетровських письменників зафіксовано прикметники вищого та найвищого ступенів порівняння, утворені на базі відносних прикметників: *весніша* (М. Чхан); *найсерпневіше, найосінніше* (М. Дяченко).

Для творчості як українських, так, зокрема, і дніпропетровських письменників, властиве активне продукування okazіональних дієслів, що позначають необхідні поняття, які раніше могли виражатися лише описово. В аналізованих творах виявлено 15 дієслівних неолексем, утворених переважно від іменників на позначення природних явищ.

Властива відіменниковим okazіональним дієсловам гама емоційно-експресивних і семантичних відтінків дає можливість оживляти розповідь, робити її більш картинною. Наприклад: *Черемха лагідно **сніжила**сь, летів за вітром тихий цвіт* (В. Корж); *В корчах пекельних щоб не сконати, Берег **прибоїть** болем: Де вони, де вони, координати Клятої бомби?* (В. Корж); *Їх прекрасні обличчя **фосфорять**ся відблисками твого почуття* (Леся Степовичка); *Хай громи грануть колоски лискучі, **Водоспадить** сонце з голубої кручі* (М. Чхан); *Ти постаєш стогонніше, Аж завмирають заздрощі: **Осонить**ся сьогоднішнє, Озернюється завтрашнє, А небовир **бездонить**ся* (М. Чхан). Нагромадження одноструктурних новотворів, що має місце в останньому прикладі, допомагає авторів створити яскравий образ степу, який асоціюється із внутрішнім світом ліричного героя. Письменник Ю. Кириченко майстерно використовує параномазію – стилістичну фігуру мови, побудовану

на образному зближенні співзвучних слів: *Цей сюжет відтак не раз варіювали, Та за море птахи теж **виріювали**. А вернувшись в стопечальну Україну, До її сльози горнулись-прозрівали*. Неолексеми сконструйовано згідно із словотвірними законами української мови, значення їх цілком зрозумілі читачеві, а тому вони сприймаються як органічні компоненти контексту.

Шість дієслівних неолексем утворено за допомогою префіксів. Так, під час творення okazіонального дієслова *зацілинилась* семантичний акцент припадає саме на префіксальну морфему *за-*, яка надає дієслову значення ‘результативності дії’: *Зацілинилась могила знову, І глухі віки стекли в моря* (М. Чхан). Дієслово *заозонь* також утворено за допомогою префікса *за-*, але зміст його допомагає розкрити імпліцитна сема, що асоціюється з консервуючою здатністю озонового шару: *О степе, мої думи заозонь – Люблю твою розгойдану осонь: Нехай крізь неї червенево йде Апостолове – місто молоде* (М. Чхан). Формант *од-*, який використовується для утворення okazіоналізма *одвеснували*, надає йому значення «закінчення, вичерпності того, що названо мотивувальним словом»: *Одвеснували грому тиглі* (Г. Світлична). Дієслівна неолексема *не схмарюй*, утворена від узуального дієслова *хмарити*, набуває у контексті значення «не бентежити»: *Ти, вселюдська печале, не схмарюй будинкові вікон!* (В. Корж).

Механізм творення okazіональних слів особливо помітний і добре усвідомлюється, коли таке слово стає в один ряд з одноструктурними дериватами, серед яких можливі нормативні. У таких випадках експресивність новацій особливо відчутна: *Свічадо чарівливої природи, не смеркни, не зів'янь, не стуманій, вік задививсь в квітучий спалах твоїй* (В. Корж).

У досліджуваній групі неолексем виокремлюємо лише один приклад відад’єктивного творення дієслів: *Солов’ї замріялись заколисані, В серці світанковіє, мов колись, мені* (М. Чхан). У наведеній ілюстрації okazіоналізм передає значення «зародження чогось нового, світлого».

Для творчості дніпропетровських письменників властиве активне творення дієприкметників, щоправда, небагато з них містять у своєму складі семи на позначення природних явищ. Деякі новотвори-дієприкметники характеризуються тим, що при їх утворенні відбувається пропуск дериваційної ланки [1, с. 118].

Твірною базою для таких інновацій виступають корені іменників, а не основи інфінітивів. Подібні найменування сприяють збудженню читацької уяви, а також тонкому, психологічному змалюванню як внутрішнього світу ліричного героя, так і природи, наприклад: *Ми – із чорнозему, з ясних глибин ріллі, **звulkanені** в своїх трудних безсоннях. І дослухаються птахи до всього, що бентежно кличе: землі **здощевлене** обличчя незлі віщує їм шляхи* (В. Корж); *Я знаю, чому плачеш ти **овітреними** росами: Тобі хотілось бачити хлопчину п'ятобосого; Од відчуття гармонії і злагоди, В сльозині світ узріти новостворений – **зарайдужений**, щастям запроторений!* (М. Чхан); *Прелюд життя **осонцений** до краю, – О, як він душу сповнює ущерт!* (Г. Світлична).

У поетичному словнику дніпропетровських митців спостерігається і кілька активних дієприкметників минулого часу на -л(-ий), що мотивуються темпоральними натурфактонімами. Ці okazіональні, як і узуальні, дієприкметники утворюються від основ інфінітивів неперехідних дієслів доконаного виду з суфіксом -і- та за допомогою префіксів: *Текли ручаї **розвеснілої** Волги, Огорнуті думами втомного плину; ...В **зосенілому** шелесті листя – відчай невороття* (В. Корж); *І на черемхи молодисті – злива, І **завеснілих** нив краса мінлива* (С. Бурлаков).

Помітне місце серед авторських новотворів посідають okazіональні прислівники, що мають багаті зображально-виражальні можливості, а їхнє okazіональне значення виникає та існує на базі звичайних, узуальних значень. Під okazіональним значенням слова розуміють таке, яке не фіксується у слові словниками, а виникає в ньому у вигляді імпліцитних складових, тобто асоціацій, що безпосередньо мотивуються узуальним значенням твірного слова [2, с. 110].

Найбільшу кількість індивідуально-авторських прислівників становлять відприкметникові утворення на -о, наприклад: *Тут скитська ніч, тут – темінь тричі темна, джерела слів **чорноземно** мовчать* (І. Сокульський); *Мабуть саджав їх рік високосний, щоб **високосно** долі зламати* (Н. Кривенко); *Тільки прах віків **підхмарно** зрине; Світ, наче кадр, над чорним рваним краєм – І юність **березнево** не зроста, І старість крихкозуба не вмирає* (М. Чхан); *І **зорепадно** на безмежних гонах, асфальтом мліє давній ромодан* (В. Корж); *Неначе власного чекаючи кінця, палахкотіли*

гірко і хвилинно (Ю. Кібець). Слово *чорноземно* утворено від узуального прикметника, але в дедуктивно-логічному плані воно має значення не прикметникового, а іменникового «родючий ґрунт»; потенціал okazіоналізму розкривається лише на рівні контексту, у якому це слово означає «красномовно, зрозуміле без слів». У словосполученні «високосний рік» міститься імпліцитна сема 'нещасливий', яка допомагає зрозуміти значення неoderивата. Неолексема *березнево* під впливом контексту набуває значення «з новою силою, потужно».

Одиничні прислівники не мають узуальних мотивувальних прикметників, що закономірно забезпечує високий ступінь їхньої експресивності: *Ти – не тут, ти – десь там, Де самумно літам, де зневіра густа В ніч фарбує вуста* (Ю. Кириченко); *Котиться осінь медяно, І бджілки, і квіти влітку, Тільки – осені ранок* (О. Ігнатенко); *Нічне зірчасте небо – і комета, Мов знак лихий, возведений на нім. Трагічно так! Розгорнуто! Хребтато!* (Г. Світлична). Наведені прислівникові неолексеми утворилися за трансформованою новою моделлю (через ступінь) від новотворів-прикметників. Okazіональний прислівник *самумно* (самум – самумний – самумно) містить експліцитний компонент у смисловій структурі слова «сухий гарячий вітер у пустелі» та узагальнювальну імпліцитну сему 'дискомфортно'. У такий самий спосіб (через ступінь) побудована й наступна інновація *медяно*, що містить експліцитну сему 'квітковий нектар', а імпліцитною порівняльно-уподібнювальною семою є 'достаток, безтурботність'. Для прислівника *хребтато* твірним словом є okazіональний прикметник, утворений від узуального іменника (*хребет – хребтатий*) і, відповідно, значенням твірного слова мотивується імпліцитна складова 'щось значуще, всеохоплююче'.

Під впливом узуального прислівника *впорядковано* М. Чхан створює інновацію *вгодинено*, що в контексті набуває значення «послідовно»: *Дні зринають щиро і вгодинено, смуток осідає на полин* (М. Чхан).

Серед аналізованих прислівникових новацій також наявні складні утворення: *А як зморимось сонцеп'янку, то дістанем солодких пряників* (Леся Степовичка); *Підведусь над болем стражгорою* (Ю. Кириченко).

Прислівники *щонічно* (Леся Степовичка) і *середночі-вночі* (І. Сокульський), виступаючи словотвірними варіантами узуальних лексем *щоночі* та *вночі*, позбавлені семантичної новизни. Натомість подібні приклади засвідчують багатючий дериваційний потенціал української мови.

Отже, okazіоналізми не лише свідчать про словотворчі можливості мови, але й збагачують словник, по-іншому називаючи поняття об'єктивного світу, посилюють емоційне забарвлення слова. Завдяки поєднанню відомих у мові коренів слів із новими словотвірними формантами виникають okazіональні номени, значення яких найкраще розкривається в контексті.

Малодослідженими на сьогодні залишилися авторські неологізми інших тематичних груп у творчості дніпропетровських письменників, що уможливило подальше вивчення цієї теми.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Вокальчук Г. М.** Я – беззразковості поет (Словотворчість М. Семенка): монографія / Г. М. Вокальчук. – Рівне: Перспектива, 2006. – 201с.
2. **Жижом О. О.** Лінгвістична природа прислівникової okazіональної номінації / О. О. Жижом // Лінгвістичні студії: зб. наук. праць / уклад. А. П. Загнітко та ін. – Донецьк: Донецький нац. ун-т, 2010. – Вип. 21. – С. 110–118.
3. **Загнітко А. П.** Теоретична граматики української мови: Синтаксис / А. П. Загнітко. – Донецьк: Донецький нац. ун-т, 2001. – 662 с.
4. **Павленко Л. П.** Складні іменники-okazіоналізми в поетичному контексті / Л. П. Павленко // Українська мова та література в школі. – 1983. – № 8. – С. 33–34.

Надійшла до редколегії 21.03.2014